

*1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics
May 5-7 2011 Sarajevo*

Anlambilim Çerçevesinde Kelime ve Çağrışım İlişkisi

Nazife Burcu Erden
Türkçe Eğitimi Bölümü
Gazi Üniversitesi, Türkiye
nberden@gazi.edu.tr

Özet: Bu çalışmanın amacı; dilin anlam çerçevesinde yadsınamaz bir yeri olan çağrışımın, anlambilim içerisindeki yeri ve önemini ortaya koyarak dili kullanan bireylerin kelimelerin farklı anlamlarını daha iyi kavramalarını, temel anlam dışındaki söyleyişleri daha bilinçli kullanmalarını sağlamaktır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman analizinden yararlanılmıştır. Araştırmada anlambilimin dilbilim, ruhbilim ve mantık ile olan ilişkisi göz önüne alınarak dil ve çağrışım arasındaki ilişki ortaya konmuştur. Araştırmanın sonucunda; dilbilimin konusu olan dilin ortaya çıkışı, gelişim ve değişim süreçleri çağrışım çerçevesinde incelenerek dile ait ilk kelimelerin ortaya çıkışının, kelimelerin yan anlam kazanmasının, aktarmaların oluşumunun çağrışım unsuruna bağlı olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anlambilim, dilbilim, kelime, çağrışım.

Giriş

Zihnin çalışma prensibi (Buzan, 1999) olarak tanımlanan çağrışım ; bireyin bir kelime, kavram, olgu ya da olaydan hareketle farklı düşüncelere ulaşabilmesidir. Dolayısıyla içinde yaratıcılık olan her unsur, çağrışımsal ilişkilerin sonucu olarak görülmektedir. Düşünce geliştirme yollarından olan benzerlik, zıtlık, yakınlık, sıklık, zaman ve mekân ilişkisi kurma; çağrışım ilkeleri adı altında Aristoteles'ten günümüze gelişerek gelmiş ve çoklukla felsefe, psikoloji, eğitim ve günümüzde dilbilim literatüründe yerini almıştır.

İnsanlığın temel ihtiyaçlarından biri iletişimidir. İletişimi sağlayan unsurlardan biri de dildir. Dilin ortaya çıkışı, ilk kelimelerin icadı, bizi yüzyıllar öncesine götürse de dil oluşumundaki temel unsur olan çağrışım, bugün kelimelere ve dile yön vermede hâlâ önemini korumaktadır. Dilin gelişimini ve değişimini inceleyen anlambilim, bu özelliği sebebiyle çağrışımı temel alan bilim dallarından biridir. Anlambilim ve çağrışım arasındaki ilişkinin ortaya konmasıyla, dilin değişim ve gelişim esasları da daha net anlaşılmış olacaktır.

Anlambilim Guiraud' a göre üç temel bilim dalından beslenir. Bu üç bilim dalını, “Niçin ve nasıl iletişim sağlarız? Gösterge nedir? İletişim sırasında bizim ve karşımızdakinin zihninde neler olup biter? Bu işlemin dayanağı, fizyolojik ve ruhsal düzeneği nedir?” gibi soruları irdeleyen ruhdilbilim, “Göstergenin gerçekte bağlantıları nelerdir? Hangi koşullarda bir gösterge, anlatmakla görevli olduğu bir nesne ya da duruma uygulanabilir? Doğru bir anlamlamayı sağlayan kurallar nelerdir?” gibi soruları irdeleyen mantık “Sözcük nedir? Bir sözcüğün biçim ve anlamı arasındaki bağıntılar, sözcüklerin ilişkileri nelerdir? Sözcükler işlevlerini nasıl yerine getirir?” gibi sorunlarla ilgilenen dilbilim oluşturmaktadır (Guiraud, 1999). Dil ve anlambilim ilişkisi içerisinde önemli role sahip olan çağrışımın, yıllarca dilin gelişiminde etkin rol oynadığı tespit edilmiştir; ancak literatürde dil ve çağrışım ilişkisi üzerinde ana hatlarıyla özel bir yer verilmemiştir. Bu çalışmanın amacı; anlambilim çerçevesinde çağrışımın dile olan etkilerini ortaya koyarak dile daha hakim bir kullanımın oluşmasını sağlamaktır.

Anlambilim ve dilbilim ilişkisi, literatürde sözcük anlambilimi olarak da yer almaktadır. Sözcükleri, Saussure göstergeler olarak adlandırmakta ve göstergelyi, bir kavramla işitsel bir imgeyi birleştiren unsur olarak tanımlamaktadır. Bu iki unsur sıkı sıkıya birbirine bağlıdır ve birbirini çağrıştırmaktadır (Saussure, 1998). Saussure'e göre, insan zihninde göstergeler çeşitli çağrışımın odak noktasıdır ve dört farklı koldan çeşitli göstergelerin çağrışımına yol açar (Aksan, 2009). Bunlar; aynı kökten gelen ögelerin (sev, sevgi, sevgili, sevmek, sevimli, sevimsiz vb.), anlamca yakınlığı olan ögelerin (galeri, fuar, sergi, kermes vb.), biçim eşliği gösteren ögelerin (bilgi, silgi, yergi, sevgi, vergi vb.) ve ses imgesi yakınlığı olan ögelerin (masa, yasa, tasa, kasa vb.) çağrışımalarıdır. Çağrışım, sadece göstergelerin değil; anlamların da oluşum ve çeşitlenmesinde etkin rol oynamaktadır.

Anlam, göstergelerden yola çıkılarak oluşturulmaktadır. Göndergesel ifadeler (temel anlam), yan anlamlar ve tasarımlar sözcüğe dayalı bir anlam meydana getirmektedir. Wittgenstein'in

“Sözcüğün anlamı, onun dil içindeki kullanımınıdır.” (Wittgenstein’den Akt. Aksan, 2009). sözü göstergelerin sadece tek bir temel anlama sahip olmalarına rağmen, değişik bağlamlar içinde farklı farklı kavramlara karşılık geldiğinin altını çizmektedir. Bu da özellikle iletişimde, bağlamın ve dolayısıyla çağrışımların ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bağlamların bizi farklı kavramlara götürmesi, göstergelerin yan ve mecaz anlamlar edinmesiyle mümkündür.

Yan anlam ve mecazlar, dilin anlam çerçevesini belirledikleri gibi dile zenginlik de kazandırmaktadırlar. Her ne kadar göstergelerin nedensizliğinden bahsedilse de, dile ait ilk kelimelerin oluşumunda bir nedenlilik görülmektedir. Platon bu görüşü “İlk adların ortaya çıkışında kullanılan seslerin mutlaka doğaları gereği, objelere benzer olmaları gerekmektedir.” ifadesiyle anlatmaktadır. Güneşi resmederken beyazı, gökyüzünde maviyi, toprakta kahverengiyi, denizde maviyi kullanmamızın sebebi ile ilk adların temsillerden oluşması aynı temele dayanmaktadır. Yansıma olarak nitelendirilen kelimeler Platon’un bu görüşünü destekler niteliktedir (Platon’dan Akt. Atademir ve Yetkin, 2000). Doğadan yola çıkarak çağrışımın benzerlik ilkesi ile oluşturulan kelimeler, dilin gelişim sürecinde yine aynı ilke doğrultusunda yan ve mecaz anlamlar kazanarak dile zenginlik kazandırmaktadır.

Kelimelerin yapı ve anlam değişimleri, aktarmalar ve bunlara bağlı olarak gelişen anlamsal olaylar çağrışımın ilkeleriyle alakalıdır. Çağrışım ilkeleri kullanılarak anlama ve anlatmada aynı kelimelere farklı anlamlar yükleyerek daha geniş bir bakış açısı oluşturmamız mümkündür. Bireyin kendini ifade etme ihtiyacının daha çok giderilebilmesi için, çağrışımsal ilişkilerin oluşturduğu ve sürekli değişen dil çerçevesinin geniş sınırlarından haberdar olmak gerekir. Bunun için de anlambilim ve çağrışım arasındaki ilişkinin ortaya konması gerekmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Simsek, 2006).

Problem Durumu

Ana Problem

Kelime kavramı ekseninde çağrışım ve anlambilimin ilişkisi nedir?

Alt Problemler

Çağrışımın, kelimelerin ortaya çıkışları ve değişimlerindeki etkisi nedir?

Çağrışımın, kelimelerin yan anlam kazanmasına olan etkisi nedir?

Çağrışımın, aktarmalara olan etkisi nedir?

Kelimelerin Ortaya Çıkışı ve Değişimi

Kelimelerin ortaya çıkışı ile ilgili görüş bildiren ilk isimlerden biri Platon’dur. Platon doğalcı görüşü savunan bir filozoftur. Dolayısıyla ona göre adlar, başkalarına bilgi vermek ve bir şey öğretmek içindir. Platon, adlar ile onların adlandırdıkları şeyler arasında doğal bir bağ olduğunu savunmaktadır (Platon’dan Akt. Atademir ve Yetkin, 2000).

Porzig de “Eski çağlarda bir dildeki sesin, seda çıkaran bir şeyle tabii ilişkisi olmuştur; ancak bu ilişki zamanla görülemez hâle gelmiştir.” (Porzig, 2003). diyerek Platon’un bu görüşünü pekiştirmiştir. Bir kelimenin anlam değişimine uğraması yüzyıllar alabilmektedir (Aksan, 2009). diyen Aksan da ilk başlarda kurulan anlamsal ilişkilerin sonradan fark edilemeyebileceğini bu şekilde ifade eder.

Günümüzde “yansıma sözcükler” olarak nitelendirilenler, Porzig ve Platon’un bu görüşüne örnek teşkil etmektedir. Doğadan çağrışımın benzerlik ilkesiyle oluşturulan yansıma sözcükler, her dilde mevcuttur. Türkçede köpeğin “havlamasına” “hav hav” derken İngilizcede “bark bark”, Yunancada “gav gav”, Katalancada “bup bup”, Hintçede “bho bho” denmesi, yansıma sözcüklerin her dilde mevcut olduğunu ve doğayı taklit ederek oluşturulduğunu göstermektedir; ancak bu kelimeler söyleniş ve ağız özelliklerine göre farklılıklar göstermektedir. Bununla ilgili olarak Platon, kelime oluşturanların hepsinin aynı hecelerle iş görmemesini demircilere benzeter. Her demirci aynı amaç için aynı aleti yaparken aynı demir üzerinde çalışmaz; önemli olan ona aynı şekli vermektir. Aynı şekil verildiği sürece ister burada, ister başka bir ülkede olsun o alet yine de iş görür (Platon’dan Akt. Atademir ve Yetkin, 2000).

Antishenes ise adların, adlandırdıkları şeylerin özlerini ya da doğalarını başkalarına aktarılmasını sağlayan unsurun adlar ile onların adlandırdıkları şeyler arasındaki ilişki olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, adların zihnin duyu algısı yoluyla doğrudan bağlantı kurması ile bilinen, adlandırdıkları nesneye doğal bir benzerliği vardır ve adlandırdıkları nesneye benzemeyen adları ad olarak kabul etmemek gerekir. (Aysever, 2002). Kratylos'ta, Hermogenes'in "Adların doğruluğunun alışkanlık ve anlaşmadan başka bir ölçütü yoktur. Bir şeye hangi adı verirseniz doğru ad odur; sonra verdiğiniz adı bırakıp başka bir ad verecek olsanız bile, bu ikinci ad da en az ikincisi kadar doğru olacaktır. Hiçbir adın adlandırılan şeyle doğal bir bağı yoktur. Tek ölçü onu kullanan insanların gelenekleri ve alışkanlıklarıdır." (Aysever, 2002). sözü ise doğalcı görüşten çok farklıdır; ancak her iki görüşün de ortak bir noktası vardır. Doğalcı görüşe göre kelimeler doğadaki karşılıklarına benzer biçimde ifadelendirilmektedir. Burada, çağrışımın benzerlik ilkesi söz konusudur. Doğalcı olmayan görüşe göre, kelimeler alışkanlıklar sonucu zihinde kavramlarla eşleşmektedir.

Anlam değişimleri içerisinde yer alan anlam daralması, genişlemesi, iyileşmesi ve kötüleşmesi gibi anlambilimsel olaylar, o kelimenin toplumun zihninde ilk halinden daha farklı çağrışımlar uyandırması ile gerçekleşmektedir. Yabancı dilden alınan kelimeler, anlaşmalar sonucu dilde yeni bir kavrama karşılık gelmesine rağmen (kelime ve karşılığı arasında herhangi bir benzerlik ilişkisi kurulmadan) zamanla yabancı dilden alınan kelimenin dilde farklı bir kavramı karşılamaya başladığı görülür. Bunun sebebi kelimenin bireylerin zihninde ilk zamanlarda karşıladığı kavramı çağrıştırmıyor olmasıdır.

Çağrışım, zihnin çalışma prensibi olarak addedilmektedir (Buzan, 1999). Dolayısıyla dile yön veren toplum, yaptığı her değişimde bu prensipten bilinçsiz de olsa faydalanmaktadır. Anlamın daralması ve genişlemesi de bu ilkeye göre gerçekleşmektedir. Örneğin, önceleri "uşak" kelimesi "çocuk" kavramını karşılarken şimdi "hizmet veren kişi" olarak tanımlanmaktadır. Bu değişme, "çocuk"un da "hizmet eden, söyleneni yapan" kişi olması ve bu iki kavram arasında böyle bir benzerlik ilişkisi kurulması sonucu gerçekleşmiştir. Bu durum anlam daralması olarak görülse de günümüzde yerel ağızlarda çocuk için "uşak" kelimesinin kullanımına rastlanmaktadır (Uğur, 2001).

Kelimelerin ortaya çıkışlarının yanı sıra türemelerinde de çağrışımın çok önemli bir yer tuttuğu ifade edilmelidir. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede türemiş sözcükler, yapım eki almış sözcükler olarak tanımlanır ve kelimeye gelen ek yapım eki olup olmadığının anlaşılması için, ek olarak oluşturulan kelime ile ek almadan önceki hâli arasında bir ilişki olması beklenir. Örneğin "göz" kelimesi basit hâldedir ve "-lik" eki alarak "gözlük" adı verilen yeni bir kavramın karşılığı hâline gelir. Ancak göz ve görmeyi kolaylaştırmak için kullanılan bir araç olan gözlük arasında, anlamca bir ilişki vardır. "gözlük" kelimesi "göz" kelimesini çağrıştırmaktadır. "balık" kelimesi ise basittir; çünkü kelimeyi birbiriyle alakalı iki farklı kavrama ayıramayız. "bal" ve "balık" arasında bir anlam ilişkisi yoktur. Bal, bize balığı çağrıştırmamaktadır. Buradan hareketle, çağrışım kurulmadığı sürece yeni kelimeler ve anlamlardan bahsetmenin güç olduğunu söylemek mümkündür.

Kelimelerin Yan Anlam Kazanması

Kelimeler kullanıldıkça karşıladıkları kavramların başka nesnelere benzerlik, yakınlık ya da ilişkilerine dayanarak aktarmalara başvurulmakta, bunlar yavaş yavaş çok anlamlı duruma gelmekte ve yan anlam kazanmaktadır. Yan anlam; somuta eklenen yeni somut kavramlar, somuta eklenen yeni soyut kavramlar, soyuta eklenen yeni soyut kavramlar ve soyuta eklenen yeni somut kavramlar olmak üzere dört farklı şekilde oluşmaktadır (Ünlü, 1993).

Kelimelerin yan anlam kazanma süreçlerinde genellikle temel anlam çağrışımı merkezini, çekirdeği oluşturmaktadır. Kimi kez biçimsel benzerlik, kimi kez işlev benzerliği kimi kez de konum ortaklığı bu çağrışımın sinyalleri olmuştur (Uğur, 2001).

Çağrışım ile kazanılan yan anlamlar, kelimenin kullanım çeşitliliğini arttırdığı gibi anlamı da zenginleştirmektedir. Doğan Aksan'a göre (2009) yan anlam; insanoğlunun kavramları daha etkili, daha somut, daha kolay biçimde dile getirebilmek için aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavramlara dayanarak açıklamak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu da kelimelerin farklı anlamlar kazanmasını sağlamaktadır.

Todorov, yan anlamla ilgili çağrışımları belli bir tasnife sokmuştur. Yan anlamları, işaretleyene bağlı çağrışımlar ve işaretlenene bağlı çağrışımlar olmak üzere iki temel üzerinde çeşitlendirmiştir. Bu çağrışımlar benzerlik ve bitişiklik ilişkisine dayanmaktadır (Todorov'dan Akt. Filizok, 2011).

a) İşaretlenen benzerliğine dayanan yan anlamlar: Bu, eş anlamlılıktan doğan bir çağrışım şeklindedir. Kelime bağlama dayalı olarak ya da sadece kendi temel anlamıyla ilişkili olarak kendiyi eş anlama gelecek diğer kelimeyi çağrıştırmaktadır. "Osmanlı zamanında okullar üçe ayrılırdı." cümlesinde "okul" kelimesi tarihsel bağlamdan dolayı "mektep" kelimesini çağrıştırmaktadır.

b) İşaretleyen benzerliğine dayanan yan anlamlar: Burada ses benzerliği esas alınmaktadır. Ses

benzerliğine dayalı çağrışımlar ahenkle ilgili çağrışımlara sebep olduğu gibi eşsesliliği de gündeme getirmektedir. Tam veya yarım ses benzerlikleri başka kelimeleri çağrıştırır. Böylece onlar da anlamlandırma alanına girer. Uyak, aliterasyonlar, eşsesli kelimeler kolaylıkla çağrışım oluşturabilmektedir.

c) İşaretleyen bitişikliğine dayanan yan anlamlar: Bir işaretin kullanımı bazen eski kullanımlarını ve eski bağlamını çağrıştırır. Bazı devirlerin bazı edebî akımların çok tekrarlanan, değişmeyen bir kelime kadrosu vardır. Bir eserde böyle bir kelimenin kullanılması eski kullanımlarına bağlı anlamları çağrıştırır. Bir nevi metinler arası anlam transferi gerçekleşir. Meselâ telmih ve parodide bitişikliklikten doğan yan anlamlar söz konusudur.

d) İşaretlenen bitişikliğine dayanan yan anlamlar: Bazı kavramlar, yakın anlamlılığıyla birbirini çağrıştırır: Tilkinin kurnazlığı, suyun saflığı buna örnek gösterilebilir (Todorov'dan Akt. Filizok, 2001).

Çağrışım sonucu oluşan yan anlamlar; dile zenginlik sağlamakta, kelimelere farklı anlamlar yükledikleri için dilin anlam çerçevesini de genişletmektedirler.

Aktarmalar

Pek çok dilbilimcinin dilin temel niteliklerinden saydığı ve çokanlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelen anlam olayı, aktarmalardır. Aktarmalarda benzetmelerde olduğu gibi, anlatılmak istenen kavram, onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılır. Böylelikle de gösterge yeni bir anlam kazanmış olur. Etkileyici ve güçlü anlatım sağlayan söz sanatları arasında ele alınan aktarmalar, aynı zamanda anlam değişmelerine yol açmaları sebebiyle dilciler ve düşünürler tarafından o çerçevede incelenmiş; Reisig ve Bréal'den başlayarak anlambilimcilerin üzerinde durdukları konu olmuştur (Aksan, 2009). Aktarmaların gerçekleşmesini sağlayan en önemli nedenlerden biri de yeni sözcük bulma hızımızla öğrenme hızımız arasındaki büyük açıktır. Her yeni göndergeye yeni bir gösteren bulunabilmesinin olanaksızlığı da eldeki sözcüklerin anlamca genişletilmesine sebep olmuştur (Uğur, 2007). Bu da yine kelime oluşumunda çağrışımın önemini ortaya koymaktadır. Özellikle doğadan doğaya yapılan aktarmalarla oluşturulan yeni kelimeler, bunun en güzel örneğidir. Aktarmalar, insandan doğaya, doğadan insana, doğadan doğaya olabildiği gibi, duygular arasında ve soyut-somut kavramlar arasında da olabilmektedir.

Çağrışım kavramını ilkeleriyle beraber ilk kez ortaya koyan Aristoteles, *Poetica* adlı eserinde “yaşamın akşamı” aktarmasıyla çağrışım ve aktarma arasındaki ilişkiyi de örneklemiştir.

“Fısıldayan ağaçlar, omuzlarına beyaz şal atmış dağlar, suskun ormanlar, kızgın sular, neşeli ilkbahar, küskün yapraklar, veda şarkısı söyleyen çiçekler” insana ait özelliklerin benzerlik ilkesiyle doğadaki varlıklara aktarılmasına örnek teşkil etmektedir. Ağaç dal ve yapraklarının hafif bir rüzgâr esmesiyle hışırdaması “fısıltı” yı çağrıştırmakta ve insandan doğaya bir aktarım söz konusu olmaktadır. Buradaki çağrışımlar ne kadar güçlüyse, aktarmalar da o denli kalıplaşmaktadır. Bu durum daha çok doğadan insana aktarmalarda söz konusudur. Cesur bir oğlan çocuğu için “aslan”, kurnaz biri için “tilki” benzetmeleri bu durumu daha da somutlaştırmaktadır.

“köpek, eşek, domuz, kaz vb” kelimeler, aşağılama amacıyla kullanılırken “sert, pişkin, tatlı, yumuşak, yapışkan” gibi kelimeler insanların karakter özelliklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda kültürel unsurlar belirleyici olmaktadır. Toplumsal kurallar, gelenek ve görenekler aktarmaların ve simgelerin oluşumunda belirleyici unsurlardır ve göstergelerle anlam arasındaki ilişkiyi yani çağrışımları ortaya koymaktadırlar. Bu durum, çağrışımların kültürel değerlerle belirlendiğini ortaya koymaktadır.

Doğadan doğaya aktarmalar Türkçede sıfat tamlamalarından ziyade birleşik sözcük oluşturmaktadır. “kuşburnu, keçi boynuzu, turna gagası, aslanağzı, horozibiği, aslanpençesi” gibi hayvanlardan bitkiye aktarmalar olabildiği gibi; “çekiçbalığı, kılıçbalığı, kayışbalığı” gibi nesnelere hayvanlara da aktarmalar yapmak ve yeni kelimeler oluşturmak mümkündür.

Nesnelere bitkilere aktararak oluşmuş kelimelerden olan “gelinfeneri çiçeği” incelenirse, çiçeğin eski dönemlerde yolu aydınlatmak için kullanılan gaz lambalarına benzediği ve ortasında sarı lamba gibi duran yuvarlak kısmının etrafında, tıpkı gelin duvağını andıran beyaz dantel görünümü bu yapıya olduğu dikkat çekmektedir. Bu çiçeği, “gelinfeneri” olarak adlandırmak için gelin duvağını bilmek ve çiçeği görünce bitki ve nesne arasında benzetmeye dayalı bir çağrışım ilişkisi kurmak gerekmektedir.

Görüntü ve davranış benzerliği ile “kırlangıçbalığı, kirpibalığı, köpekbalığı” gibi hayvandan hayvana yapılan aktarmalar da yine benzerlik ilkesiyle yapılan çağrışıma ve bundan kaynaklanan kelime türetimine örnek teşkil etmektedir.

“vişneçürüğü, yavruağzı, gülkurusu, gecemavisi, gökmavisi” gibi doğadaki varlıkların, renkleri adlandırmak için kullanılması da renklerin o kavramları çağrıştırmalarıyla alakalı olup yine çağrışımın kelime oluşumundaki yerini ortaya koymaktadır.

“keskin bakış, acı çığlık, tatlı söz, yumuşak huy” gibi ifadeler ise duyular arası aktarmalara örnektir. “acı” tat alma duyumuzla algılayabileceğimiz bir hisken, “acı çığlık” ifadesiyle duyma organımızın algıladığı bir duyu hâline gelmiştir. “Acı” hissi, insanın canını yakan, onu mutsuz eden bir histir. “Acı çığlık” ile de duyulan sesin insanı mutsuz ettiği, onda olumsuz duygular uyandırdığı ifade edilmektedir. Burada da yine benzerlik ilkesi etkin rol oynamaktadır.

Bulgu ve Yorumlar

Elde edilen bulgular çağrışım ve anlambilim ilişkisi çerçevesinde, üç başlık altında incelenerek yorumlanmıştır. Bu başlıklar “kelime” üst başlığı altında; kelimelerin ortaya çıkışı ve değişimi, kelimelerin yan anlam kazanması ve aktarmalarıdır.

1. Kelimelerin Ortaya Çıkışı

Platon doğalcı bakış açısıyla kelimelerin doğadaki seslerin taklidi ile oluştuğunu söylemektedir. Bu da çağrışımın benzerlik ilkesinin temel olduğu bir anlayışı ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, kelimelerin ortaya çıkışında bir nedenlilik olduğunu göstermektedir. Ancak bu nedenlilik daha çok yansıma kelimelerde ortaya çıkmaktadır. Doğalcı görüşü savunan bir diğer isim olan Antishenes ise adlandırdıkları nesneye benzemeyen adları ad olarak kabul dahi etmemektedir. Antishenes, bu konudaki doğalcı görüşünü çok dar ve katı bir çerçeve ile sınırlandırmıştır.

Porzig de Platon’a yakın bir görüş bildirirken kelimelerin ilk başta nedenli olsa dahi bu nedenliliğin ilerleyen zamanlarda gözden kaybolduğunu belirtmiştir. Örneğin “ölmek” anlamına gelen “gergek bulmak” kelime grubundaki “gergek” kelimesinin Eski Türkçede “eksik, noksan” anlamına gelmektedir (Nişanyan, 2011). Ölmek kelimesi ise “can vermek” (TDK, 2005) yani bir şeylerin eksilmesi anlamındadır. Ölüncü ruhun bedenden ayrıldığı, eksildiğine dair inançla anlam ilişkisi kurularak yapılan bu kelime grubunda ilk başta fark edilemese de esasında açık bir bilinçlilik yani nedenlilik bulunmaktadır.

Hermogenes ise doğalcı görüşün karşıtıdır ve ona göre kelime oluşumunu sağlayan onu kullanan insanların gelenekleri ve alışkanlıklarıdır. Burada nedenlilik yoktur, dolayısıyla çağrışımın benzerlik ilkesinden de söz edilemez; ancak çağrışımın alışkanlıkların oluşmasını sağlayan sıklık ilkesinin göz önüne alınması gerekmektedir.

Kelime kullanımının alışkanlıklara bağlı olması; o dili kullanan toplumun zihninde, kelimeyi duyunca o kelimeyle ilgili kavramların çağrışması ile alakalıdır. Yani doğalcı bakış açısıyla kelimelerin oluşumunda benzerlik ilkesiyle kendini gösteren çağrışım, alışkanlıkların kelimelere hayat verdiğini ileri süren görüşte kendini sıklık ilkesiyle var etmektedir.

2. Kelimelerin Yan Anlam Kazanması

Belli bir bağlam ve konu olmaksızın bir kelimeyle karşılaşıldığında zihnimizde ona ait oluşan imgeye temel anlam denmektedir. Temel anlam, kelimelerle varlıklar arasında kurulan ilişkilerde en sık olanıdır. Çağrışımın kolay ve hızlı olmasını sağlayan sıklık faktörü, dilde temel anlam kavramının oluşmasını sağlamıştır. En sık kullanılan anlamlar en çok ve en kolay akla gelen anlamlardır. Temel anlam, çağrışımın sıklık ilkesiyle açıklanırken yan anlam benzerlik ilkesiyle açıklanmaktadır.

Literatür taramasında da görüldüğü gibi yan anlamlar, çağrışım temelli olarak oluşmaktadır. Bu oluşumlar içerisinde en çok yer tutan, çağrışımın benzerlik ilkesidir. Yan anlamlar, kelimelere farklı anlamlar yükledikleri için dilin anlam çerçevesinin zenginleşmesini sağlamaktadırlar. Yan anlam oluşumunun temelinde çağrışımın olduğu göz önüne alınarak, dilin anlam çerçevesinin genişlemesinde çağrışım dayalı bir nedenlilik olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, yan anlam oluşumunu sağlayan çağrışımın dile olan katkısını ortaya çıkarmak önem taşımaktadır.

Yan anlam kazanan kelimeler, kelimenin temel anlamıyla mutlaka bir yönden ortaklık göstermektedir. “Testerinin dişleri kırılmış.” cümlesindeki “diş” kelimesi, temelde “Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri.” (TDK, 2005) olarak tanımlanmaktadır. İnsana ait bu parçanın cansız bir nesnede kullanılması, o nesnenin üzerinde sıra sıra dizilmiş, kesip koparmaya yarayan, sert parçaların insan dişine görsel ve işlev yönünden benzerlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. İnsan dişinin kesip koparmaya yarayan sıra sıra dizilmiş kısmı, testerinin kesmeye yarayan kısımlarıyla çeşitli yönlerden bir benzerlik oluşturmuş ve testerinin

“dişleri” insan dişini çağrıştırmıştır. Dolayısıyla kelime artık yan anlam kazanmıştır. “Bana dört diş sarımsak ver.” cümlesindeki “diş” sözcüğü de insan dişi gibi sıra sıra dizilmiş, yapı olarak uçları sivri, alt kısmı daha geniş ve beyaz renkte olan sarımsağın kısımlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu örnekte hem renk, hem de şekil itibarıyla bir benzerlik ilişkisi görülmektedir.

“Masanın ayağı kırılmış” cümlesindeki “bacak” kelimesi, insanların ayakta dengede durabilmesi için gövdenin altında bulunan bir uzuv anlamında kullanılır; ancak bu cümlede, masanın dengede durabilmesi için masanın yüzeyinden yere uzanan kısım olarak kullanılmıştır. İnsan bacağının işlev ve görsel özelliği ile masanın altındaki kısımlar arasında çağrışım oluşturulmuş ve kelime yan anlam kazanmıştır.

“Yolun başı, yokuşun başı, dağın başı, çekmecenin gözü, sıranın gözü, mağaranın ağzı, bardağın ağzı, yorganın yüzü, sehpanın ayağı, köprünün ayağı, kapının kolu vb” gibi pek çok kelime çağrışımlar sonucu yan anlam kazanmıştır.

3.Aktarmalar

Aksan’ın da belirttiği gibi, aktarmalar dilin söyleyiş zenginliğini ve ifade gücünü arttırmaktadır. Aktarmaların doğadaki varlıklar arasında ilişki kurarak kavramların birbiri yerine kullanılması ile oluştuğu dikkate alındığında çağrışımın benzerlik ilkesinin, aktarmalarda çok önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Dildeki pek çok birleşik kelimenin, bu aktarmalar sonucu oluşması çağrışımın; hem dilin kelime hazinesini hem de dilin anlam çerçevesini zenginleştiren önemli bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Sonuç

Elde edilen bulgular neticesinde varılan en önemli sonuç; kelime oluşumu ve kelimelerin karşıladıkları anlamların değişim ve gelişim sürecinde, nedensizlik ilkesinin var olduğu ancak pek çok kelimenin nedenlilik ilkesine bağlı olarak oluştuğu ve geliştiğidir. Bu nedenliliğin olmasını sağlayan unsur ise çağrışımdır.

Her üç alt probleme yönelik bulgu ve yorumlar incelendiğinde çağrışımın; kelime oluşumu, değişimi ve gelişimi sürecinde etkin rol oynadığı literatür desteğiyle tespit edilmiştir.

Öneriler

Çağrışım temelli bir yan anlam ve mecaz anlam sözlüğü hazırlanmalı ve bu anlamlar kelimenin temel anlamıyla ilişkili olarak ortaya konmalıdır. Temel anlamla ilişkilendirilerek öğrenilen yan ve mecaz anlamlar daha iyi anlaşılacaktır. Bu sözlüğün amacı kelime anlamlarının ne olduğunu açıklamaktan ziyade; bireylere yan ve mecaz anlamları tahmin etmeye yönelik bir yöntem sunmaktır.

Gelişen teknoloji ile birlikte dilimize giren yabancı kavramları aynen almaktansa, çağrışımın benzerlik ilkesinden yola çıkarak dilde mevcut olan kelimelerle ilişkili öz kavramlar oluşturmak daha faydalı olacaktır. “computer” için kullanılan “bilgisayar” kavramı bu öneriye örnek teşkil etmektedir. Bu örnekler ve oluşumlar desteklenerek artırılmalıdır.

Referenses

- Aksan D. (2009). Anlambilim. (4. Basım). Engin Yayınevi.
- Aysever, R. L., (2001) *Kratylos: Adların Doğruluğu ve Bilgi*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 191 (2), 153-166.
- Aytaş, G. (2009). “*İlköğretim Öğrencilerinin Anlama ve Kavrama Çalışmalarında Kelime Hazinesinin Önemi*”. Türk Yurdu..
- Buzan, T. (2009). Muhteşem Hafızanızla Tanışın, İstanbul: Boyut Matbaacılık.
- Erden, N. B. (2010). Türkçe Dersinde Çağrışımın Kullanımı İle İlgili Gereklilikler ve Öneriler. Yüksek Lisans tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı.
- Guiraud P. (1999). Anlambilim. Çev: Vardar, B. İstanbul: Multilingual.
- Guiraud P. (1994). Göstergebilim. Çev: Yalçın, M., Ankara: İmge Kitabevi.
- Kıran Z., Kıran, A. E. (2006). Dilbilime Giriş. (3. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Platon. (2001). Phaidon. Çev: Kemal Yetkin , H. Ragıp Atademir, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Porzig, W. (2003). Dil Denen Mucize. Çev: Ülkü, V. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saussure, D. F. (1998). Genel Dilbilim Dersleri. Çev: Vardar, B. İstanbul: Multilingual.
- TDK. (2005). Türkçe Sözlük (10.Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğur, N. (2007). Anlambilim. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Simsek, H. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ünlü, M.(1993). Dil Bilgileri. Cem Yayınevi: İstanbul.
- <http://www.nisanyansozluk.com/?k=gergek+bulmak>, 15.04.2011
- www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=Downloads&d_op=get, 15.04.2011